

УДК:911.2.712(477.4)

Кравцова І.В.

Історичні особливості формування Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України

Здійснено аналіз історичних особливостей формування та функціонування Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України, Виокремлено 6 етапів: 1796-1832 рр.; 1832-1859 рр.; 1859-1929 рр.; 1929-1955 р.; 1955-1980 рр.; 1980-2011 рр.

Ключові слова: Національний дендрологічний парк "Софіївка", садово-парковий ландшафт, р. Кам'янка.

Кравцова И.В. Исторические особенности формирования Национального дендрологического парка "Софиевка" НАН Украины. Осуществлен анализ исторических особенностей формирования и функционирования Национального дендрологического парка "Софиевка" НАН Украины. Выделено 6 этапов: 1796-1832 гг; 1832-1859 гг; 1859-1929 гг; 1929-1955 г.; 1955-1980 гг; 1980-2011 гг.

Ключевые слова: Национальный дендрологический парк "Софиевка", садово-парковый ландшафт, р. Каменка.

Kravtsova I. Historical features of the formation of the National Park dendrological Sofiyivka NAS of Ukraine. The analysis of the historical features of the formation and functioning of the National dendrological Park Sophievka NAS. Allocated to the 6 stages: 1796-1832; 1832-1859; 1859-1929; 1929-1955; 1955-1980; 1980-2011.

Keywords: National dendrological Park Sophievka, garden and park landscape, r. Kamenka.

Постановка проблеми. Господарську діяльність людини варто розглядати як творчий процес, пов'язаний із задоволенням духовних і матеріальних потреб, наслідком якого є формування та розвиток різноманітних класів антропогенних ландшафтів, що відображають основні тенденції розвитку та функціонування суспільства. Серед значного різноманіття антропогенних ландшафтів особливою групою є садово-паркові ландшафти, які є результатом творчої (мистецької) діяльності людини. Це група антропогенних ландшафтів, де людська діяльність спрямована на те, щоб підкреслити красу натурального ландшафту (особливо це виражається у організації ландшафтних парків, англійських парків, італійських садів тощо), збагатити і підняти на вищий рівень організації наявну природну систему.

У межах Правобережного лісостепу України є унікальний зразок садово-паркового мистецтва, а з огляду на сучасні тенденції розвитку антропогенних ландшафтів, приклад організації культурного ландшафту - Національний дендрологічний парк "Софіївка" НАН України. Досліджуючи садово-паркові ландшафти Дністерсько-Дніпровського лісостепового краю, варто зазначити, що унікальною особливістю цього об'єкту є те, що упродовж історії формування його площа не зменшувалася у порівнянні із першими періодами розвитку, а, навпаки, збільшувалася (об'єкт розширювався, насичувався своєрідними елементами, притаманними для садово-паркового мистецтва відповідного часу), незважаючи на розширення площі міста Умані Черкаської області.

Серед значної кількості садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України цей об'єкт є найбільш дослідженим з огляду історії, дендрології, садово-паркового мистецтва. Зараз - це науковий центр з інтродукції та акліматизації рослин в умовах Правобережного лісостепу України, а також, приклад пейзажного стилю планування території романтико-пейзажного напрямку. Вчені вивчають особливості історії заснування та розвитку об'єкту, семантику ландшафту, видовий склад рослинності, історію інтродукції екзотичних видів, архітектурно-художні основи формування об'єкту тощо. Але з погляду антропогенного ландшафтознавства парк "Софіївка" в місті Умані Черкаської області є недостатньо вивченим. Тому дослідження Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України як культурного ландшафту є актуальною науковою проблемою.

Мета статті: проаналізувати історичні особливості формування та функціонування Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України, визначити антропогенно-ландшафтознавчі тенденції формування та розвитку об'єкту.

Вихідні передумови. Сади і парки є об'єктами детального вивчення різних наук і наукових напрямів: ландшафтної архітектури, садово-паркового мистецтва, культурології, історії, ботаніки тощо. їм присвячені праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених: В.І. Білоуса [1], І.О. Богової [2], О.П. Вергунова, В.А. Горохова [4], С.І. Галкіна [5], А.Д. Жирнова [7], І.О. Косаревського [10], І.С. Косенка [6, 11, 13], В.Я. Курбатова [15], В.П. Кучерявого [16], А.А. Лаптева [17], О.Л. Липи [18], Н.А. Нехуженко [19], І.Д. Родічкіна, І.О. Родічкіної [22, 24], Л.І. Рубцова [23], Р. Aftanazy [25] та ін.

Історія заснування, формування та розвитку Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України, архітектурно-художні основи створення об'єкту, планування території розкриваються у працях В.І. Білоуса [1], О.П. Вер-

гунова, В.А. Горохова [4], А.Д. Жирнова [7], В. Іващенко [9], І.О. Косаревського [10], І.С. Косенка [6, 11, 13], І.І. Кривошеї [3], В.П. Кучерявого [16], І.Д. Родічкіна [22, 24], Л.І. Рубцова [23], Р. Aftanazy [25]. У роботах Л.І. Рубцова, Г.А. Чорної, описується рослинний світ об'єкту, особливості організації території шляхом використання різних рослинних елементів, досвід інтродукції та акліматизації рослин в умовах Правобережного лісостепу України. Особливістю організації об'єктів романтико-пейзажного напрямку пейзажного стилю планування території є асоціативне насичення території. Семантика малих архітектурних форм, власних назв ставків, урочищ, гротів, фонтанів, долин, островів, скель, терас, бельведерів, скульптури розкривається у працях І.С. Косенка, К.М. Шиф [11, 12].

Виклад результатів дослідження. Садово-парковий ландшафт Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України не має аналогів у садибному будівництві України, тут немає палацу, а композиційним центром об'єкту є долина річки Кам'янки (Багно). Парк був заснований польським магнатом Станіславом Щенсним Потоцьким. Будівництво розпочалося в 1796 році під керівництвом інженера Л. Метцеля і тривало, чергуючись з довгими періодами затишшя, майже все ХІХ століття, частково ХХ століття, а період кінця ХХ - початку ХХІ сторіччя ознаменувався так званим „ренесансом" об'єкту. Сьогодні І.С. Косенко [11], детально вивчаючи історію створення цього ансамблю, розрізняє шість основних етапів розвитку "Софіївки": 1796-1832 роки; 1832-1859 роки; 1859-1929 роки; 1929-1955 роки; 1955-1980 роки; 1980 - наш час. Аналіз картографічного матеріалу, архівних даних дали можливість визначити особливості заснування та розвитку об'єкту. На жаль, вихідного плану організації садово-паркового ландшафту немає. Існує припущення, що роботи планувалися безпосередньо „на місці", керуючись і ґрунтуючись на досвіді майстрів, творчою інтуїцією Л. Метцеля, інших інженерів, садівників, художників, а також шляхом переробки невдалих деталей і поступового наближення до „ідеального" зразка "аркадії".

Упродовж першого етапу (1796-1832 рр.) будівництвом, керуючись бажанням Станіслава Щенсного Потоцького, керував інженер-капітан Людвіг Метцель. Йому було наказано спорудити каскади і водоспади, засадити лісом вододіли, провести у значному обсязі земляні роботи. За описами, які наведені у літературних джерелах, архівних матеріалах того часу, відомо, що Національний дендрологічний парк „Софіївка" НАН України був створений на території, зайнятій степовою рослинністю. Місцевість розчленована балками та долиною річки Багно з виходами кристалічних порід на денну поверхню. Загалом садово-парковий об'єкт у ландшафтній структурі представлений урочищем Кам'янка та двома балками: Трековою та Звіринцем. Спочатку С. Щ. Потоцький планував всю долину річки Кам'янки з пагорбами та гранітними скелями перетворити на значний за розміром англійський парк, обладнаний численними каскадами і фонтанами. Планувалося всі навколишні горби засадити деревами з розкішним листям, на відкритих просторах на південь річки Уманки, на південний схід від с. Городецького, створити суцільний зелений масив, а на північному заході з'єднати парк з Трековим лісом. На заході він повинен був починатися від міської застави (тепер це район перетину вулиць Леніна і Паризької Комуні) і продовжуватися на схід до с. Піківець [10, 11]. У перші чотири роки найінтенсивніше велося спорудження гідротехнічних споруд, будувалися греблі, проводилися роботи щодо поглиблення dna майбутніх водойм, створювалися підземні шлюзи, гроти, фонтани, були переміщені та встановлені у відповідному

порядку кам'яні глиби. Місцеве каміння використовувалося для створення гребель, мостів, шлюзів, постаментів під скульптуру. З каміння були створені гроти, водоспади. Була пробита підземна річка Ахеронт, вироблено овальне ложе Ахеронтіїського озера, створена Долина Велетнів тощо. Одночасно з переміщенням каміння на території парку розчищувалися місця для мальовничих галявин, висаджувалися листяні та хвойні дерева, декоративні кущі. При будівництві парку використовувалися місцеві та екзотичні види дерев - платан (*Platanus L.*), різні види сосен (*Pinus*), ялина звичайна (*Picea abies (L.) Karsten.*), ялиця біла (*Abies alba Mill.*), тюльпанне дерево (*Liriodendron tulipiferum L.*). Оголені схили балок засаджувалися місцевими породами - дубом (*Quercus robur L.*), липою (*Tilia cordata Mill.*), кленом (*Acer platanoides L.*), грабом (*Carpinus betulus L.*) і ясенем (*Fraxinus excelsior L.*). Окремі великі екзоти привозили здалеку з землею і висаджували на галявинах для створення закінчених паркових композицій. Так були сформовані основні масиви парку під назвою Дубинка, Грибок і Звіринець. На початок ХХ століття були створені водойми та острів, змінені русла джерел, побудовані фонтани та водоспади, споруджена оранжерея, висаджені дерева та кущі. В'їзд до "Софіївки" до 1836 року був лише зі сторони оранжереї.

Упродовж наступних періодів відбувалася розбудова території парку, впорядковувалися межі, велося будівництво малих архітектурних форм, збільшувався видовий склад рослинного світу, площа парку зростала [6, 9, 10, 11, 13, 20, 21].

Упродовж другого періоду (1832-1859 рр.) парк зазнав значних змін. У 1833 році була прокладена вулиця Садова, що з'єднала парк з містом, 1838 році - розширена та викладена бруківкою Головна алея, одночасно була виведена вода з центру парку до Головного входу. У 1844 році при Головному вході були побудовані дві башти у готичному стилі. У 1841 - альтанка Грибок та Китайська альтанка. У 1842-1845 роках за проектом архітектора Раппонета був побудований павільйон Флора. 1843-1845 - Рожевий павільйон на острові Анти-Цирцеї. Після відвідування парку у 1847 році царем Миколою I були перебудовані вхідні башти, павільйон Флора та Рожевий павільйон (1850-1852 роки). На терасі Муз був засипаний грот Аполлона і встановлений обеліск "Орел". Більшість дослідників вказують, що другий період розвитку "Софіївки" був основним у будівництві архітектурних споруд.

У 1889-1890 роках В.В. Пашкевич заклав арборетум. Збільшилася площа парку за рахунок приєднання урочища Грекова балка, де був закладений лісовий розсадник. Упродовж третього періоду (1859-1929 рр.), коли "Софіївка" стала навчальною базою Головного училища садівництва (станом на 2011 рік Уманського національного університету садівництва), площа садово-паркового ландшафту не змінювалася. В його структурі виокремлювали учбові та господарські споруди, декоративні спорудження, а також угіддя і господарські справи. Згідно плану земельних угідь Уманського землеробського училища (1876-1894 рр.) учбові та господарські споруди включали садибу училища (училище, церква, пансіон на 120 учнів, квартири службовців, оранжерея, теплиці, квартири директора та інспектора, канцелярія, служби, баня і пральня, столярна майстерня, гончарна майстерня, кузня, сарай, лікарня), садибу практичного господарства (контора і квартира помічника завідуючого практичного господарства, молочна з льодовнею і льохом, корівник, машинний сарай, пташник, гноєсховище, свинний і

овечий хлів, молотильний сарай, служби) і будинки поза садибою: червоводня (при шовковицях), бджолярна (при пасіці), метеорологічна станція, сторожки, служби у господарстві Царициного саду. Щодо угідь і господарських справ - то це були території садового господарства, практичного господарства, і також стави і водогони. Садове господарство включало верболіз (1286 квадратних сажнів (кв.с.)); яблуневий сад 60-х років (2 дес. 277 кв.с.); яблунево-грушевий сад 60-х років (2 дес. 436 кв.с.); сливовий сад (1273 кв.с.); вишнево-черешневий сад (2158 кв.с.); абрикосовий сад (507 1/2 кв.с.); помологічний сад (1960 кв.с.); плантація смородини (1377 кв.с.); плантація агруса (658 кв.с.); плантація малини (842 кв.с.); полуниці і суниці (1495 кв.с.); виноградник (405 кв.с.); розсадник плодових дерев (3 дес. 85 кв.с.); розсадник карликових дерев (1035 кв.с.); прикопочні та запасні квартали (599 кв.с.); колекція 160 сортів верболозу (854 кв.с.); тимчасово під городиню (3 дес. 1997 кв.с.); посівні, пікірувальні та живцеві ділянки (1 дес. 1119 кв.с.); город (3 дес. 1435 кв.с.); розсадник декоративних дерев і кущів (5 дес. 2147 кв.с.); квіткові ділянки; учбовий город; учбові розсадники плодових дерев; учбовий плодовий сад; старий плодовий сад. Практичне господарство було представлено такими ділянками: дев'ятипільна сівозміна; сільськогосподарський ботанічний розсадник; три клини чотирипільних сівозмін; чотирипільна сівозміна „за ставом”; багаторічні трави посіву 1894 та 1895 рр.; вигін; лісові розсадники; водопій ті в'їзна брама.

Аналіз плану "Софіївки" (Царициного саду) від 1865 року доводить той факт, що парк був не лише естетичним утворенням, він також виконував утилітарні функції - на його території знаходилися і господарські комплекси.

У північній та північно-західній частині садово-паркового ландшафту (сучасна територія Грекової балки) знаходилися ділянки, на яких висівався тютюн. Навколо них були території, зайняті насадженнями з фруктових садів. Варто наголосити, що ці території мали неухильну тенденції до зростання у розмірах. У 1854 році була закладена ділянка під фруктовий сад розміром у 2 десятини 10 сажнів; у 1855 році - 1 десятину 1200 сажнів; у 1856 році - 2317 сажнів; у 1857 році - 1 десятину 72 сажні. Таким чином, за чотири роки (1854-1857 рр.) був закладений фруктовий сад площею 4 десятини 3599 сажнів. На території сучасного партерного амфітеатру знаходилися виноградники. Також до території садово-паркового ландшафту упродовж 1832-1859 років входили парники, оранжерея, а також територія малоповерхової забудови, сформована будівлями казарми, школи, цейхгаузу, будинку смотрителя, майстерні, кузні, конюшні, сараями для волів і коней, погребу, льодника, будинку помічника садівника, купальні, караульні. Варто зазначити, що території, прилеглі до Новоставського ставка були зайняті городами та фруктовими садами, а на лівому березі та прилеглих схилах знаходилися ділянки насаджень шовковиць.

Наступні етапи розвитку об'єкту були пов'язані із визначенням меж, впорядкуванням території, окресленням функціонального призначення тощо. У 1946 році Рада Міністрів УРСР прийняла спеціальну постанову „Про відновлення і благоустрій Уманського державного заповідника "Софіївка". На ремонт і реставрацію парку було виділено 1 мільйон карбованців. У 1948 році був затверджений генеральний план відновлення та розвитку заповідника „Софіївка". 1949 р. - створений декоративний розсадник на площі 20 га. У цей час проводяться роботи з ремонту та реставрації малих архітектурних форм, дорожньо-алейної системи, скульптур парку; інвентаризація деревних та чагарникових

порід. У 1958 році за постановою Черкаської обласної Ради "Софіївці" було відведено 6,19 га землі за рахунок земель Уманського міськкомунгоспу та 9,5 га за рахунок земель Уманського сільськогосподарського інституту. У 1972 році до "Софіївки" приєднали територію, площею 5,1га, яка раніше належала військовій частині. З 23 січня 1991 року "Софіївці" надається статус самостійної наукової установи Національної академії наук України. Проводяться роботи з реставрації та відновлення об'єктів парку, розширення території. Отже, сучасний парк займає частину долини р. Кам'янки, Трекову балку та балку Звіринець. Головною композиційною віссю є долина річки Кам'янки, на яку зорієнтовані всі архітектурні композиції.

Магнатські резиденції Правобережної України у XVIII столітті були так званими „аркадіями" [5]. Кожна резиденція - це уявний ідеальний світ, який був і помешканням власника і його родини; і місцем збереження родових реліквій, архіву; а також виконував репрезентативну функцію. Важливим елементом садиби був сад або парк. У структурі резиденції палац і господарство асоціювалися із "земним буттям", а парк був ідеальною, його духовною складовою. Парк був ніби окремим універсумом, світом у світі, душею резиденції-аркадії. У кожній резиденції він репрезентував якусь свою, оригінальну ідею. Розповідав свою історію. Кожною квіткою й деревом, алеєю та колоною парк оповідав відвідувачу про великий міф, написаний геніальним садівником мовою символів на замовлення багатого власника резиденції [5, с. 3]. Упродовж першого періоду, коли об'єкт належав родині Потоцьких, в основному була закладена декоративна частина садиби вздовж русла річки Кам'янка (Багно). Смерть Станіслава Щенсного Потоцького у 1805 році (через 3 роки після відкриття) перешкодила повній організації території садово-паркового ландшафту. Із 500 гектарів, що планувалися було організовано лише 50 га. Упродовж другого і третього періодів садово-парковий ландшафт був організований до загальноприйнятих правил планування території: були чітко виокремлені декоративні та господарська частини.

Сьогодні на території "Софіївки" переважають декоративні спорудження, адміністративно-господарська зона знаходиться в західній частині парку. Вона була організована на території колишньої військової частини площею 5,1 га.

Аналізуючи ландшафтну структуру садово-паркового ландшафту, варто вказати на таку особливість: декоративні елементи організації території парку приурочені до долини річки Кам'янки (Багно). Композиційна вісь займає русловий тип місцевостей - це урочища ставків, островів, каскадів, водоспадів, плесових ділянок, перекатів тощо. Схилний тип місцевостей та окремі ділянки вододільного (галявина Дубинка) типу місцевостей доповнюють русловий тип місцевостей і формують завершений образ пейзажного стилю садово-паркового ландшафту. Щодо утилітарної (господарської) частини об'єкту, то вона в різні періоди була приурочена до вододільного типу місцевостей, займаючи урочища слабкохвилястих лесових рівнин. Тож для виконання естетичних і репрезентативних функцій, які виконували садово-паркові ландшафти, обиралася місцевість різноманітна за ландшафтною структурою. А для практичних цілей - територія сприятлива для ведення господарської діяльності та виконання будівельних робіт.

Виконуючи аналіз історичних особливостей формування та функціонування Національного дендрологічного парку "Софіївка" НАН України,

а також антропогенно-ландшафтних тенденцій формування і розвитку об'єкту, можна зробити такі **висновки**:

1. В історії заснування та розвитку садово-паркового ландшафту виокремлюють 6 етапів: 1796-1832 рр.; 1832-1859 рр.; 1859-1929 рр.; 1929-1955 р.; 1955-1980 рр.; 1980-2011 рр.

2. Національний дендрологічний парк "Софіївка" НАН України організований за загальноприйнятими правилами створення ландшафтних парків романтико-пейзажного напрямку планування території: композиційним центром об'єкту є долина річки Кам'янки. "Софіївка" є прикладом долинно-балкового садово-паркового ландшафту, ландшафтну структуру якого формують урочища руслового, заплавного, схилового та вододільного типів місцевостей.

3. Пейзажна частина садово-паркового ландшафту (долина річки Кам'янки та прилеглі схили) були організовані упродовж першого етапу; упродовж 1832-1859 рр. об'єкт насичували малими архітектурними формами відповідно до тенденцій розвитку класицизму в архітектурі; наступні періоди ознаменувалися виконанням робіт щодо підтримки цієї частини парку, збагаченням видового складу рослинності; а упродовж останніх етапів об'єкт був розширений за рахунок прилеглих територій. З моменту відкриття парку у травні 1802 року його площа зросла на 118,4 га, що є характерною особливістю цього садово-паркового ландшафту.

4. Щодо визначення антропогенно-ландшафтних тенденцій формування об'єкту, то декоративна частина садово-паркового ландшафту займає русловий, заплавний та схиловий тип місцевостей, а господарські будівлі приурочені до урочищ лесових слабкохвилястих поверхонь вододільного типу місцевостей.

1. Білоус В. І. Садово-паркове мистецтво : коротка історія розвитку та методи створення художніх садів / В. І. Білоус. - К.: Науковий світ, 2001. - 299, [1] с. 2. Богоя І. О. Озеленение населенных мест / И. О. Богоя, В. С. Теодоронский. - М.: Агропромиздат, 1990. - 239, [1] с. 3. Васильев С. Садово-паркові ансамблі "Софіївка" та "Олександрія" (кінець XVIII - початок XX ст.): порівняльний аналіз історії створення / С. Васильев, І. Кривошея. - Умань: РВЦ „Софія”, 2007.-32, [1] с. 4. Вергунов А. П. Русские сады и парки / А. П. Вергунов, В. А. Горохов. - М.: Наука, 1987. - 412, [4] с. 5. Галкін С. І. Структура та символіка старовинного парку "Олександрія" в білоцерківській резиденції графів Браницьких / С. І. Галкін, О. Л. Бурковська, Є. А. Чернецький. - Біла Церква: Вид-во О. В. Пшонківський, 2007.-96, [1] с. 6. Дендрологический парк "Софиевка" / И.С. Косенко, Г. Е. Храбан, В. В. Митин, В. Ф. Гарбуз. - К.: Наукова думка, 1990. - 160 [1] с. 7. Жирнов А. Д. Ландшафтна архітектура: в 2 ч. / А. Д. Жирнов. - К.: ДАКККІМ, 2002. - Частина 1. Генеза та розвій форм садово-паркового мистецтва. - 122, [1] с. 8. Залесская Л. С. Курс ландшафтной архитектуры / Л. С. Залесская. - М.: Стройиздат, 1964. - 184, [2] с. 9. Іващенко В. З минулого Царициного саду / В. Іващенко // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. - 2001. - Вип. 41-42. - С. 524-544. 10. Косаревський І. О. Парки України: прийоми створення паркового пейзажу / І. О. Косаревський - К.: Державне вид-во літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1961. -176, [2] с. 11. Косенко І. С. Дендрологічний парк "Софіївка": монографія /І. С. Косенко. - Умань, 2003. -230, [2] с. 12. Косенко І. С. Мифы и сказания в парке "Софиевка": в 2 кн. Кн. 1 / И. С. Косенко, Е. М. Шиф. - Умань: Ремарк, 2006. - 140, [4] с. 13. Косенко І. Третє століття славетного парку / Іван Косенко // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. - 2001. - Вип. 41-42. - С. 504-523. 14. Крижановская Н. Я. Основы ландшафтного дизайна / Н. Я. Крижановская. - Харьков: Константа, 2002.-214, [1] с. 15. Курбатов В. Я. Всеобщая история ландшафтного искусства. Сады и парки мира / В. Я. Курбатов. - М.: ЗКСМО, 2008. - 734, [2] с. 16. Кучерявий В. П. Озеленения населенных місць / В. П. Кучерявий. - Львів: Світ, 2005. - 454, [2] с. 17. Лазарев А. Г. Ландшафтная архитектура / А. Г. Лазарев, Е. В. Лазарева; под общ. ред. А. Г. Лазарева. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. - 282, [2] с. 18. Липа О. Л. Заповідники та пам'ятники природи України: реєстр-довідник / О. Л. Липа, А. П. Федоренко. - К.: Урожай, 1969. - 186, [2] с. 19. Нехуженко Н. А. Основы ландшафтного

проектирования и ландшафтной архитектуры / Наталия Александровна Нехуженко. - Спб.: Издательский дом «Нева», 2004. - 189, [3] с. **20.** Роготченко А. П. Уманское чудо / А. П. Роготченко. - 2-е изд., перераб. и доп. - К. : Будівельник, 1980. - 93, [3] с. **21.** Роготченко А. П. Уманское чудо / А. П. Роготченко. - 3-е изд., перераб. и доп. - К. : Будівельник, 1991.-86, [2] с. **22.** Родічкін І. Сад і культура України / Іван Родічкін, Ольга Родічкіна // Хроніка 2000 : український культурологічний альманах. - 2001. - Вип. 41-42. - С. 48-142. **23.** Рубцов Л. И. Проектирование садов и парков : учеб. пособие для техникумов / Л. И. Рубцов. - М.: Стройиздат, 1979. - 182, [2] с. **24.** Сады, парки и заповедники Украинской ССР: Заповед. природа; Преобразован. ландшафт; Садово-парковое искусство / И. Д. Родичкин, О. И. Родичкина, И. Л. Гринчак и др. - К. : Будівельник, 1985. - 167, [2] с. **25.** Aftanazy R. Dzieje rezydencji ià dawnych kresach Rzeczypospolitej : wojewodztwo braclawskie / Roman Aftanazy. Tom 10. - Wroclaw, 1996. - 563 p.